

ERMENİ İDDİALARI KONUSUNDA TÜRKİYE ÖZÜR MÜ DİLEMELİ, ÖZÜR MÜ BEKLEMELİ? TARİHİ GERÇEKLER IŞIĞINDA TEHCİR OLAYI

Osman ÖZSOY*

Özet

Türkiye – Ermeni ilişkilerinin dün ve bugününe ilişkin tartışmaları iki ülkenin meselesi olmaktan çıkıp, değişik vesilelerle dünyanın pek çok ülkesinde ve uluslar arası platformlarda gündeme gelen bir konu haline gelmeye başlamıştır.

Hiç kuşkusuz tartışmaların ana eksenini Birinci Dünya Savaşı yıllarında cereyan eden olaylar oluşturmaktadır. Türkiye, konunun tüm boyutlarıyla tarihçiler tarafından ele alınmasını ve döneme ilişkin arşiv belgelerinin konuya taraf tüm ülkelerin arşivlerinde incelenmesini önerirken, kimi ülkeler tarihçileri yıldırma ve konu hakkında farklı görüş beyan eden bilim adamlarına müeyyide uygulanması yönünde kararlar almaktadır.

Döneme ilişkin Türkiye Cumhuriyeti arşivlerinin büyük bölümü tarihçiler tarafından incelenmiş ve çok sayıda bilimsel yayın ortaya konulmuştur. Türkiye aynı yaklaşımı diğer ülkelerden de beklemektedir.

Biz bu makalemizde Osmanlı arşiv belgelerinden yola çıkarak o dönemde tam olarak ne olmuştu sorusuna ışık tutmaya, yaşananlardan bir kesit sunmaya ve tehcir konusunun ayrıntılarına yer vermeye çalışacağız.

Anahtar Sözcükler : Türk - Ermeni ilişkileri, Tehcir, Soykırım, Propaganda.

SHOULD TURKEY APOLOGIZE FOR ARMENIAN PRETENSIONS OR WAIT TO BE APOLOGIZED? THE EMIGRATION CASE UNDER THE LIGHTS OF THE HISTORICAL FACTS

Abstract

The discussions about the Turkey-Armenia relations have been far away from belonging to the two countries, but it has been a topic argued in many countries and on international platforms due to various reasons.

For sure, the basis of the arguments is comprised by the events which occurred during the World War I. While Turkey is suggesting the issue to be dealt by the historians with its all aspects and the archives belonging to the period in both countries to be investigated; some countries are appalling the historians and taking decisions to apply obligations to the scholars expressing different ideas.

* Prof. Dr., Fatih Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü - osmanozsoy@gmail.com

Most of the Turkish Republican archives belonging to the period have been investigated by the historians and many academic papers have been published. Turkey is expecting the same attitude from the other countries.

In this article, we are going to try to enlighten the question asking what really happened in that time, to present a section from the experiences, and to give the details of the Emigration Issue utilizing the Ottoman archival documents.

Keywords : Turkish-Armenian Relations, The Emigration, Genocide.

GİRİŞ

Türk – Ermeni ilişkilerine yönelik tartışmalar her geçen gün daha da yoğun bir biçimde tartışılmaktadır.

Olaya tarafsız bir gözle bakılmaya çalışıldığında, Türkiye'nin konuya ilişkin yaklaşımının dünya bilim çevrelerinin de aslında takdirini kazanmasını gerektiren bir yönü olduğu açıktır. Türkiye tarihin bir döneminde yaşandığı iddia edilen olaylar konusunda tüm dünya ülkelerine bir çağrıda bulunmakta ve konunun derinlemesine incelenmesi hususunda özgüvene dayalı bir yaklaşım sergilemektedir.

Dünyanın saygın bilim adamlarından oluşan komisyonlar kurulmasını önermekte ve tarihe mal olmuş konuya siyasi bakış açısıyla değil tarihçiler tarafından bilimsel açıdan yaklaşılmasını önererek o dönemde tam olarak ne olmuştu sorusuna cevap aranmasını istemektedir.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Sayın Abdullah Gül'ün geçtiğimiz aylarda Türkiye ile Ermenistan milli takımları arasında oynanan maçı izlemek üzere Erivan'a gitmesi iki ülke ilişkilerinin ve arada esen soğuk rüzgârların bir ölçüde telafisi açısından bir umut olarak ele alınırken, buna karşılık bir grup aydınının Tehcir olayı nedeniyle Ermenilerden özür dilemeye matuf imza girişimi de kamuoyunun ve devlet adamlarının tepkisi ile karşılanmıştır.

Biz makalemizde bu tür güncel sıcak tartışma konularına girmeden, meselenin o dönemle ilgili yönüne değişik açılardan ayna tutmaya çalışacağız.

SORUNUN MAHİYETİ

Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmak için Ermenileri bir koz olarak kullanan ve onlara büyük vaatlerde bulunan Avrupa devletleri, I. Dünya Savaşı sona erip de gerçeklerle yüz yüze kalındığında ve yeni bir tablo ortaya çıktığında Ermenilere yaptıkları vaatlerin yerine getirilmesinin ne kadar güç olduğunu gördüler.

Çünkü Ermenilere vaat edildiği şekliyle bir Ermeni devleti kurulmaya kalkışıldığında Ermenilerin yaşadığı coğrafyada nüfuslarının hiçbir zaman yüzde 30-35'e bile ulaşamayacak kadar az olduğunu fark ettiler.

Bunun dışında, Osmanlı Devleti'ni içten sarsmak için büyük gayret sarf eden ve Osmanlı tebaasını oluşturan tüm azınlıklara büyük vaatlerde bulunan Avrupalı devletler, Kafkas bölgesindeki aynı toprakları hem Ermenilere hem de Gürcülere vaat etmek suretiyle aralarında sürtüşme çıkmasına da sebep olmuşlardı.

Ermenilerin savaş boyunca yaptığı mezalimin bölge insanı üzerinde oluşturduğu kin ve nefret tohumlarının da etkisi göz önünde tutulduğunda bölgede bir Ermeni devletinin kurulmasının ne kadar güç olduğunu fark ettiler. Çünkü Ermenilerin Anadolu'nun Türk ve Müslüman halkına uyguladığı katliam, Ermenileri bir daha bu topraklara ayak basamaz hale getirmiş ve derin bir yara oluşturmuştu.

TEHCİRİ ZORUNLU KILAN OLAYLARDAN ÖRNEKLER

Tehcirin neden zorunlu hale geldiğini yansıtmak için, Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği süre içerisinde Ermenilerin yaptıkları bir kısım kötü uygulamalara burada yer vermekte yarar vardır. Verdiğimiz örneklerinin ardından, Türk milletinin aynı tarihlerde onlara gösterdiği yaklaşıma da elbette kısaca değineceğiz.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Erzincan geri alındığı vakit korkunç bir manzara ile karşılaşmıştı. Bölgedeki Türkler'in çoğu evleriyle birlikte yakılarak öldürülmüştü. Sadece bu bölgede öldürülenlerin sayısı binden fazlaydı. Her öldürme işinden önce muhakkak işkence yapılmış olduğu dikkat çekiyordu. O kadar ki, öldürülmeden önce tecavüz edilmiş olan kadınlardan tenasül uzuvlarına fişek sokulanlar bile vardı. Ermeniler, Erzurum'da 7 Şubat 1918'de başlattıkları büyük katliamda, daha ilk gün binlerce kişiyi öldürmüşler, çıırılçiplak hamama götürdükleri kadın erkek Türklerin üzerinde en çirkin emellerini tatmin ettikten sonra da tamamına yakını öldürmüşlerdi. Sadece 26 Şubat günü üç bin Türk'ü öldürdüklerini bizzat kendileri itiraf etmekteydiler¹.

Yapılan mezalimden diğer düşman kuvvetleri bile rahatsız olmaya başladı. Savunmasız Müslüman halka yapılanlara dayanamayan Rus Başkomutanı, "*bütün bu hallere son verilmezse Müslüman halka silah dağıtmak zorunda kalacağımı*" söyledi². Yine bunlardan birinde Rus Albayı Griassnoff, genç bir Ermeni kızını bir caminin avlusuna götürerek Ermeniler'in yaptığı mezalimi göstermiş, yapılan iş karşısında üzüleceğini beklediği Ermeni kızın büyük bir zevkle kahkaha attığını ve yapılan işi beğendiğini söylemesi karşısında, bu Ermeni kızdan tiksindiğini ifade etmişti³.

Muş, Bitlis ve Pülümür civarında ahırlara kapatmış oldukları Türkleri, petrole bulayıp ateşledikleri mandaların hücumuna terk etmek gibi vahşette de bulundular.

Ermeniler, Erzincan'da bir Türk köyünü basmışlar ve köyün 7-8 yaşındaki kızları da dahil olmak üzere bütün kadınlarının ırzlarına geçmişlerdir. Bazı yerlerde bir Türk kadınına 30'dan fazla Ermeni'nin tecavüz ettiği de olmuştur. Bir dere içinde beş yüzden fazla kadın ve çocuk hunharca öldürülmüştür. Ermeniler Erzurum'a bağlı Hınıs'da, her türlü kötülüğü yaptıktan sonra bir Türk

¹ Cemiyet-i Akvam ve Türkiye'de Ermeni ve Rumlar, İstanbul 1337, s. 27.

² Enver BOLAYIR, Talât Paşa'nın Hatıraları, İstanbul 1946, s. 99.

³ Bolayır, age, s. 85.

kadınının memedeki çocuğunu ateşte kızartmış ve annesini bu kebaptan yemeğe zorlamışlardı. Dört Türk erkeği, elleri karınlarına sokulmak suretiyle öldürülmüş, erkeklik organları da kesildikten sonra ağızlarına sokulmuştu. Van'da kocası öldürüldükten sonra, altmış yaşında bir kadına tecavüz edilmiş ve sonra dişilik organına odun sokulmak suretiyle o da öldürülmüştü. Bazı yerlerde Ermeniler, Türkleri öldürdükten sonra köpeklere yedirdiler.

Yine Ermeniler, yaralı dört Türk askerinden birini, gözlerini oyduktan ve “*Kalk bak, Osmanlı askeri geliyor mu?*” dedikten sonra öldürdüler. İkincisinin sağ tarafından derisinin bir kısmını yüzüp çanta haline getirdiler, ellerini bu çantaya soktular ve “*Bu çantada Padişahınızın parası var mı?*” dedikten sonra öldürdüler. Üçüncüsünü ise erkeklik organını keserek ağzına soktuktan ve “*Bu boruyu çal, size Osmanlı askerinden yardım gelsin*” dedikten sonra öldürdüler. Dördüncü askeri, tüfek şişlerini kızdırarak 24 yerinden dağladılar. Bu askeri ölümden, o sırada olay yerine gelen Rus askerleri kurtardılar. Ermeniler birçok Türkü Murat suyuna atarak boğdular. Boğulanların ayaklarının altında çakılı nallar görüldü. Ermenilerin Türk kadını ve çocuklarını tekke ve mescitlere doldurarak yaktıkları da çok oldu. Ulemâdan Şeyh Abdulkadir Efendi, kafasının derisi yüzülmek suretiyle öldürüldü. Bir Ermeni erkeği, tecavüz ettiği Türk kadınının yanağını ısırarak kopardı⁴.

GEÇİCİ İSKÂNLA İLGİLİ HUKUKİ DÜZENLEMELER

Osmanlı Devleti yukarıda birkaç küçük örneğini verdiğimiz olayların giderek artması üzerine, ortaya çıkan zaruretlerden dolayı Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin bir kısmını buldukları yerlerden alarak, yine devletin sınırları içinde bulunan başka mahallere nakletme kararı aldı. Bu konu tarihte, “*Ermeni Tehciri*” olarak anılmıştır. Osmanlı arşiv belgelerinde ise bu olay tehcir olarak değil, başka mahallere sevk veya geçici nakil veya iskân olarak geçmektedir.

Nitekim daha sonraki yıllardaki uygulamalar bu yönde olmuştur. Savaş sonrasında Ermenilerin geri dönüşü oldukça kolaylaştırılmıştır. Osmanlı askerleri mütareke sonrası uzun yolları ağır teçhizatlarıyla birlikte yürüyerek aşarken, Ermeniler nakil vasıtalarıyla taşınmış, geçici iskân sırasında mallarını ucuza ellerinden çıkarmış olabilecekleri düşünülerek, çıkarılan bir kanunla rayiç bedelleri hesap edilmiş ve fiyat farkları da ödenmiştir⁵. Eski mal ve mülkleri imza karşılığında kendilerine teslim edilmiştir⁶.

Tehcir olayını gündemden düşürmeyen ülkeler, Osmanlı Devleti'nin Ermenileri neden geçici iskâna tabi tutmak zorunda kaldığı konusunda ayrıntıya gitmekten imtina etmemektedirler. Konu bu yönüyle ele alınmış olsa, çok farklı bir tablonun ortaya çıkacağına kuşku yoktur. Ermenilerin tebaası oldukları Osmanlı Devleti'ne nasıl ihanet ettikleri ve o sırada kendileriyle savaşılan düşman ülkelerle nasıl işbirliği içine girdikleri kolaylıkla tespit edilebilecek tarihi hususlardır.

⁴ **Ermeni Komitelerinin Amâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi**, İstanbul 1332, s. 291-320.

⁵ **Başbakanlık Osmanlı Arşivleri** (BOA), DH-ŞFR, Dosya: 100, Belge: 81; BOA, DH-ŞFR, Dosya: 93, Belge: 108.

⁶ **Başbakanlık Osmanlı Arşivleri** (BOA), DH-ŞFR, Dosya: 95, Belge: 178.

Osmanlı Devleti tarafından Ermenilerin *tehcir* olayına neden tâbi tutulduklarının gerekçelerine gelince;

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte kendilerine vaat edilen bağımsız Ermenistan devleti hayaliyle İtilâf devletleriyle işbirliği içerisine giren Ermeniler, buldukları yerlerde Osmanlı ordusunu arkadan vurmaya ve İtilâf devletleri hesabına casusluk yapmaya başladılar. Savunmasız Türk köylerini basarak çoluk çocuk demeden binlerce vatandaşımızı katlettiler⁷.

İngiliz İstihbarat Servisi'nin Anadolu'da yaptığı her türlü girişiminde özellikle Ermenilerden önemli ölçüde yararlandığına dair özellikle İngiliz arşivlerinde çok sayıda belge mevcuttur. Meselâ İstanbul'daki İngiliz İstihbarat sorumlusu G.S. Major, 15 Eylül'de İngiliz İstihbarat Şefi'ne gönderdiği gizli yazıda, "*detaylı bilgi sağlamak amacıyla Aziziye'ye gönderilen İran doğumlu güvenilir bir Ermeni ajan sağladığını ve bu Ermeni ajanın Adana ile Aziziye arasındaki jandarma mevzileri hakkında önemli bilgiler topladığını*" söyler.

Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı günden itibaren taşkınlıklarını her geçen gün artıran Ermeniler, 15 Nisan 1915'de Van bölgesinde, 17'sinde Şitak (Çatak), 18'inde Bitlis ve 20'sinde de Van şehir merkezinde kanlı ayaklanmalar düzenlediler. 6 Mayıs 1915'te Ermeniler Van'ı Ruslara teslim edip Rusların kontrolünde Aram Monakyan başkanlığında bir Ermeni devleti de kurdular. Ermeniler sayıları 1500'ü bulan kadın ve çocuktan başka hiçbir Türk'ü sağ bırakmadılar.

Osmanlı Hükümeti bu olayların böyle sürüp gitmesine daha fazla göz yumamayacağını bildirdi ve Ermeni Patrikhanesine, Ermeni komitelerine ve Ermeni milletvekillerine son bir kez hatırlatmada ve ihtarda bulundu. Fakat sonuç alamadı. Ermeniler aynı taşkınlıklarına devam ettiler.

Bunun üzerine, Hükümetin emirlerine, memleket savunmasına ve asayişin korunması için alınan tedbirlere karşı gelenlerle, casusluk yapanların tek tek veya toplu olarak başka bölgelere nakledilebilmeleri için Dahiliye Nazırı Talat Bey'in imzası ile 26 Mayıs 1915 (11 Recep 1333 - 13 Mayıs 1331) tarih ve 270 sayılı bir tezkere ile Sadarete (Başbakanlığa) başvuruldu.

Bu resmî evrakta açıklandığına göre Ermenilerin işlediği suçlar şunlardır:

1. Harp mıntıklarına yakın yerlerde oturan Ermenilerden bir kısmı devletin hudutlarını düşmana karşı korumakla meşgul olan Osmanlı ordusunun hareketini güçleştirmektedir,
2. Askere erzak ve mühimmat naklini zorlaştırmaktadır,
3. Düşmanla aynı gayeyi paylaşmakta ve onlarla işbirliği yapmaktadır,
4. Ermenilerden birçoğu düşman saflarına katılmaktadır,
5. Yurt içinde askerî birliklerimize ve masum halka silahlı saldırılarda bulunmaktadırlar,
6. Osmanlı şehir ve kasabalarına saldırarak katl ve yağmacılık yapmaktadırlar,
7. Düşman kuvvetlerine erzak sağlamaktadırlar,
8. Müstahkem mevkileri düşmana göstermektedirler.

⁷ "Said Halim Paşa'nın İsticvabı", **Harp Kabinelerinin İsticvabı**, İstanbul 1933, s. 288-324; **Talat Paşa'nın Hatıraları**, İstanbul 1946, s. 64; Cemal PAŞA, **Hatıralar**, İstanbul 1959, s. 362.

Osmanlı ordusu ve Müslüman halk aleyhinde eylemler gerçekleştiren bu Ermeni ihtilâlcilerin ve komitecilerin harp sahasından uzaklaştırılması, ayaklanmalar için üs ve sığınak olarak kullanılan kasaba ve köylerin boşaltılması ve boşaltılan yerlerdeki Ermenilerin nerelere yerleştirilebileceği aynı tezkere ile Hükümete teklif edilmekteydi.

Dâhiliye Nezareti'nin Ermenilerin iskânı ile ilgili gönderdiği tezkere Meclis-i Vükelâ'da (Bakanlar Kurulu'nda) 30 Mayıs 1915 tarihinde gündeme geldi. Konunun detaylarına varıncaya kadar yapılan uzun müzakerelerin ardından kabul edildi.

Hükümetin aldığı karar 31 Mayıs 1915 (18 Mayıs 1331) tarihinde Dâhiliye, Harbiye ve Maliye Nezaretleri'ne tebliği edildi ve 1 Haziran 1915'te "*Kanûn-ı Muvakkat*" ile ilgili resmî işlemler tamamlandı.

Kanûn-ı Muvakkat'ın ihtiva ettiği maddeler şöyledir:

1. Savaş sırasında ordu, kolordu ve tümen komutanları ve bunların müstakil mevki kumandanları, ahali tarafından herhangi bir suretle hükümetin emirlerine, yurt savunmasına, asayişin korunmasına ilişkin işlere ve düzenlemelere muhalefet, silahlı saldırı ve direnme görülürse bunu önlemeye mezun ve mecburdurlar.

2. Ordu, müstakil kolordu ve tümen kumandanları askerlik icaplarından dolayı veya casusluk ve hıyanetlerini hissettikleri köyler ve kasabalar halkını tek tek veya toplu olarak diğer mahallere sevk ve iskân ettirebilirler.

3. İşbu kanun yayınlandığı tarihten itibaren yürürlüğe girer⁸.

Alınan Tedbirler

Bakanlar Kurulu bununla da kalmamış, 30 Mayıs 1915 tarihli kararında, iskân işinin âdil ve insanî bir şekilde gerçekleşmesi için bazı tedbirler almıştır.

Bu tedbirler şunlardır:

1. Nakli gerekenler, iskân edilecekleri mahallere refah içinde can ve mal güvenlikleri sağlanarak sevk edileceklerdir,

2. Gittikleri yerlerde kesin yerleştirilmelerine kadar, kendilerine gözmen ödeneğinden geçimlerini sağlayabilmeleri için yardım yapılacaktır,

3. Eski mali durumlarına uygun olarak kendilerine arazi ve mal verilecektir,

4. Hükümet tarafından bunlar için ev yaptırılacaktır,

5. Çiftçilere tohumluk, zanaat erbabına alet edevat verilecektir,

6. Terk ettikleri taşınabilir mal ve kıymetler, kendilerine ulaştırılacak, bu mümkün olmadığı takdirde bunların karşılığı para olarak kendilerine ödenecektir,

⁸ Takvim-i Vekâyi 19 Mayıs 1331, Sayı: 2189.

7. Boşaltılan şehir ve kasabalarda bulunan Ermenilere ait taşınmaz malların sayımı yapılacak. Bunların cinsleri, miktarları ve kıymetleri tespit edildikten sonra bu köylere yerleştirilecek muhacirlere verilecektir,

8. Ermenilerden boşaltılacak yerlere iskân edilecek muhacirlerin kullanamayacağı mallar, yani zeytinlik, dutluk, bağ ve portakal bahçeleri, han, fabrika, depo, dükkan gibi gelir getirecek taşınmaz mallar açık artırma ile satılacak veya kiralanacak ve bu gelirler sahiplerine (Ermenilere) verilmek üzere mal sandıklarınca emanete kaydedilecektir⁹.

İskân sırasında dikkat edilmesi gereken hususlarla ilgili Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın valiliklere gönderdiği 28 Ağustos 1915 tarihli talimatnameye de burada yer vermekte fayda vardır. Ta ki, Osmanlı Devleti'nin din, dil, ırk ve mezhep farkı gözetmeksizin her hal ve şartta insanlara uyguladığı eşit muamele bilinebilsin. Bu noktaların özellikle göz önünde tutulmasında yarar vardır. Çünkü bir yerden bir yere nakledilenler o tarihe kadar yüz binlerce insanın katledilmesinden sorumlu kişilerdir.

İşte Ermenilerin İşlerine Gelmediği İçin Görmezden Geldiği Talimatnâme:

1. İskâna tabi tutulan Ermenilerden araba veya yaya olarak yola çıkan gruplar en yakın demiryolu istasyonuna götürülerek oradan da yerleştirilecekleri yerlere trenle sevk edileceklerdir.

2. Tehcir'e tabi tutulanlar ten istasyonlarına vardıklarında aile reisleri asker olan veya bakacak kimsesi bulunmayan kadın ve yetimler, durumlarını resmî belge ile yetkililere ibraz ettikleri takdirde başka yere iskân edilmeyerek istasyon yakınındaki şehir, kasaba veya köylere yerleştirileceklerdir.

3. Başka yerlere iskân edilecek Ermenilerin sevk sırasında iaşeleri temin edilecek, fakirlerin iaşeleri ise ücretsiz olarak karşılanacaktır.

4. Sevk sırasında Ermenilerin güvenliği sağlanacaktır. Hamile ve yeni doğmuş çocukların ihtiyaçları karşılanacaktır.

5. İskâna tabi tutulanlar arasında yerlerini terk etmek istemeyenler veya yerlerine dönmek istemeyenlerden makul sebep gösterenlerin dilekçeleri görevlilerin görüşleri de alınarak Dahiliye Nezareti'ne gönderilecek ve Nezaretin vereceği cevaba göre hareket edilecektir.

6. Göç sırasında veya konaklama esnasında Ermeni göçmenlere yapılacak herhangi bir saldırı derhal zararsız hale getirilecektir. Saldırıda bulunanlar tevkif edilerek Divan-ı Harp Mahkemesi'ne sevk edilecek ve en ağır bir şekilde cezalandırılacaklardır.

7. Göçe tabi tutulanlardan rüşvet veya hediye alanlar, tehdit ile kadınları iffal edenler veya onlarla gayri meşru münasebet kuranlar derhal görevden alınıp Divan-ı Harbe sevk edilecek ve ağır bir şekilde cezalandırılacaklardır.

⁹ BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları, Defter Nr. 198, Karar sıra No: 163, Karar Tarihi: 15 Recep 1333 – 17 Mayıs 1331.

Zikredilen talimatnamenin orijinal metni İngiliz arşivlerinde bulunmaktadır. Bunun sebebi şudur: Ermenilere insanlık dışı muamele yapıldığı gerekçesiyle Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahalede bulunmak isteyen İngilizler, İstanbul'un işgali sırasında bu tür belgeleri ajanları vasıtasıyla Bab-ı Ali'den çaldırarak İngiltere'ye kaçırtmışlardır¹⁰.

Bu tür bir belge kaçırma olayı sadece bir defaya mahsus olmuş değildir. Nitekim İstanbul'daki İngiliz İstihbarat subayı Binbaşı Hoyland, 3 Ağustos 1919'da kaleme aldığı bir raporunda, Osmanlı İçişleri Bakanlığı özel kalem dairesinde çalışan kendi yandaşları bir ajan tarafından sağladığı belgelerden bahseder. Yani Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü kuşatılmışlık sadece cepheler ve sınır boylarıyla sınırlı değil, devletin bizzat içi de tam anlamıyla bir kuşatılmışlık içindeydi.

Nitekim dönemin İngiliz Gizli Servis Başkanı Sir Walter Bullivant'ın şu sözleri işin ciddiyetini ve durumun Osmanlılar adına vahametini göstermesi açısından manidardır. Şöyle diyor Bullivant; *"Her yandaki ajanlarımdan, yani Güney Rusya'da dilencilerden, Afgan at tüccarlarından, Türkmen tacirlerinden, Mekke yolundaki hacılardan, Kuzey Afrika'daki şeyhlerden, Karadeniz takalarındaki denizcilerden, koyun postu içindeki Moğollar'dan, Hind fakirlerinden, Körfez'deki Yunan tüccarlarından ve şifre kullanan saygın konsoloslarımdan raporlar alıyorum"* diyecektir¹¹.

Burada çok önemli bir nokta daha vardır.

Bir asra yakın bir zamandır yürütülen tehcir sırasında, milyonlarca Ermeni'nin katledildiği yönündeki tüm asılsız iddialara rağmen, bugüne kadar böyle bir katliam emrini ima edecek hiçbir dokümana rastlanılmamıştır. Buna karşılık yukarıda da ifade edildiği gibi, Ermenilere iyi muamele edilmesi yönündeki tüm belgeleri de mümkün oldukça göz ardı etmeye ve kaçırmaya çalışmışlardır.

Dâhiliye Nezareti'nin 7 Aralık 1916 tarihli Sadarete sunulan bir raporuna göre, o tarihe kadar 702900 kişi başka yerlerde iskân edilmiştir. Yine aynı rapora göre bu iş için, 1915 yılı içinde 25 milyon, 1916 yılının Ekim ayına kadar geçen süre içinde de 86 milyon kuruş harcanmıştı. Yıllonuna kadar da 150 milyon kuruşun daha sarf edileceğinin tahmin edildiği belirtilmiştir¹².

Ermeni tehciri sırasında verilen talimatlara uymayarak aykırı hareket edenlerden cezalandırılan kişi sayısı idamlar dahil 1397'dir. Meselâ Sivas vilayetinde 648, Mamuretü'l-aziz (Elazığ) vilayetinde 223, Urfa'da 189, Diyarbakır'da 70, Kayseri'de 69 kişiye çeşitli cezalar verilmiştir¹³.

Tehcir sırasında kaç Ermeni öldü?

Doğaldır ki, bu mecburî iskân sırasında hayatını kaybedenler de olmuştur. Çünkü bu insanlar pikniğe gitmemişler, bir savaşın tam ortasında, devletin içinde bulunduğu kıt imkânlar altında bir yerden bir yere sevk edilmişlerdir. Ancak verilen zayıtın bir kısmı hastalık, kıtlık, uzun yolculuğun getirdiği yorgunluk, bölgenin sert iklim koşullarına bağlı olarak kötü hava şartları, bir kısmı da

¹⁰ **Zaman Gazetesi**, 6 Ocak 1989, s. 8.

¹¹ Peter HOPKİRK, **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Savaş**, s. 137.

¹² Kâmuran GÜRÜN, **Ermeni Dosyası**, 2. Baskı, Ankara 1983, s. 223.

¹³ Nejat GÖYÜNÇ, **Osmanlı İdaresi'nde Ermeniler**, İstanbul 1983, s. 20.

çapulcuların zengin Ermeni konvoylarına yaptıkları saldırılar (bunlardan yakalananlar idama kadar varan ağır cezalara çarptırılmıştır) ve bazı görevlilerin görevlerini yeterince yerine getirememelerinden kaynaklanan ihmallerden ve beceriksizliklerden kaynaklanmıştır.

İskân sırasında ölen Ermenilerin kesin sayısını bilmek mümkün değildir. Ama önceki Ermeni nüfusla sonrası arasındaki rakamlar çeşitli kaynakların verdiği bilgilerle kıyaslandığında bir fikre varmak mümkündür. Ermeniler daha savaş sona ermeden bu rakamın 2 milyonun üzerinde olduğunu söylemişler, o günden bugüne ne artırmışlar, ne de eksiltmişler, bu konudaki iddialarından vazgeçmemişlerdir.

Şimdi sırasıyla bu konuyla ilgili tüm ihtimalleri değerlendirelim.

İngiliz yazarı Toynbee bu rakamın 600 bin olabileceğini öne sürer. Prof. Dr. Stanford J. Shaw'un, Başbakanlık Arşivi'nde bulunan belgelere dayanarak yaptığı araştırmadan anlaşıldığına göre, Osmanlı toprakları üzerinde 1885 yılında 988.887, 1914 yılında 1.161.169 Ermeni yaşamaktadır¹⁴. Milletler Cemiyeti Göçmenler Komitesi I. Dünya Savaşı boyunca Türkiye'den Rusya'ya göç eden Ermenilerin sayısını 400–450 bin olarak göstermiştir.

1921 yılında İstanbul Ermeni Patriğinin İngilizlere verdiği istatistiğe göre o tarihlerde Osmanlı hudutları içinde 625 bin Ermeni yaşadığı belirtilmektedir. Bu rakamlar Rusya'ya göç edenlerle birlikte 1 milyon 45 bine çıkmaktadır. I. Dünya Savaşı başlangıcında Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan Ermenilerin sayısının 1.161. 169 olduğu göz önüne alındığında, savaş boyunca çeşitli sebeplerle ölen Ermenilerin sayısı 116.169 olarak kaşımıza çıkmaktadır. Kaldı ki bu rakama, Van'ın Türk kuvvetleri tarafından tekrar geri alınması sırasında Rus ordusunun ardından Kafkasya'ya girmek isterken ölen 40 bin Ermeni de dâhildir. O zaman bu rakam yaklaşık 76 bine düşer. Bunların bir kısmı da hastalıktan, yol meşakkatinden ve bir kısmı da yaptıkları isyanlar sırasında Osmanlı ordusuyla çarpışırken ölmüştür. Geriye kalanlardan bir kısmı da, göç esnasında çetelerin baskınları sonucu hayatını kaybetmiştir.

Her şeye rağmen 1914–1921 yılları arasında meydana gelen nüfus artışı da dikkate alındığında, bunlardan bir kısmının (34 bin 136'sı) Amerika'ya, bir kısmının Fransa'ya, Yunanistan'a ve bazı Arap ülkelerine (Mısır, Irak: 225 bin), İran'a (50 bin), Suriye, Lübnan ve Ürdün'e göç edenlerle birlikte bir noktada dengelemek ve katledildiği iddia edilen insan sayısının ne kadar çok abartıldığını görmek mümkündür.

Bütün bu rakamların ışığında şunu söylemek mümkündür:

Rakamları mübalağalı olarak ele alsanız bile, savaş yılları boyunca ölen veya kaybolan Ermenilerin sayısını 200 binden fazla olduğunu iddia etmek gülünçtür. Çünkü sadece Osmanlı kaynaklarında değil, kendi kaynaklarında da, savaş öncesi ve sonrası nüfus sayımları dikkate alınarak bir değerlendirme yapıldığında, savaş sonrası geride kalan Ermeni nüfusta Ermenilerin iddia ettiği oranda bir azalma olmadığı kendiliğinden ortaya çıkacaktır.

¹⁴ Shaw, J. STANFORD, "Ottoman Population Movements During The Last Years of The Empire 1885-1914: Some Preliminary Remarks", **Osmanlı Araştırmaları**, Sayı: I, İstanbul 1980, s. 197-205.

En abartılı rakamlarla I. Dünya Savaşı boyunca hayatını kaybeden Ermenilerin sayısı 200 bini geçmezken,¹⁵ sadece Doğu Anadolu'da Ermeniler tarafından katledilen Müslümanların sayısı 600 bine yaklaşmaktadır (ki bu rakamın diğer bölgelerdeki katliamlarla birlikte 2 milyona yaklaştığı belirtilmektedir)¹⁶.

Konunun Uluslararası Platforma Taşınması

Mondros Mütarekesi'nin ardından 18 Ocak 1919'da Paris'te toplanan Barış Konferansı'nda, Osmanlı Devleti'nden hiçbir Türk delege yokken, buna karşılık konferansta iki Ermeni delege davalarını anlatmak üzere yerlerini almıştı. Daha da önemlisi, Ermeniler daha o tarihlerde bile profesyonel anlamda bir lobiciliğin örneğini sergiliyorlardı. Toplantı sırasında içerde iki delegeleri bulunmasına rağmen, çeşitli uluslardan sayıları kırkı bulan bağımsız Ermeni delegasyonu da konferans vadisinde faaliyet gösteriyordu. Bunların tek işleri sadece lobi faaliyetiydi. En önemli görevleri, İtilâf devletlerine mensup delegeleri etkilemekti.

Nitekim bu kişiler, Doğu'da kurulması düşünülen Ermeni Devletini Amerika'nın himaye etmesi fikrini konferansa katılan delegasyona empoze etmekte büyük ölçüde başarı sağlamışlardı. Ermeniler buradaki çalışmalarının karşılığını elde ettiler ve Ermeni isteklerini kapsayan bir muhtırayı 26 Şubat 1919'da Paris Konferansı'nda toplantı gündemine getirmeyi de başardılar¹⁷.

Ermeni yandaşı yüzlerce gazeteci, yazar, şarkıcı, profesör, senatör ve eski bakan Ermeni davasını anlatmak için Paris'te konferanslar düzenlediler ve konferans devam ettiği sürece Paris'in gündemine de hâkim oldular. İtilâf devletlerinin devlet başkanları Wilson (ABD), George (İngiltere) ve Clemenceau (Fransa)'nın peşinden bir dakika bile olsun ayrılmayan Ermeni delegeleri, bu insanlara sürekli olarak Ermenistan'a borçlu olduklarını söylediler ve kendilerine daha önce verdikleri (ölçüsüz) vaatleri hatırlattılar. Bu arada Ermeni Patrikhanesi'de boş durmadı ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde birçok Ermeni'nin katledildiği, ama katillerinin yakalanmadığı yolunda İtilâf devletlerinin üst makamlarına sürekli şikâyette bulundu¹⁸.

Ermeniler nüfuslarının azlığının kendileri için bir handicap oluşturduğu ifade edildiğinde ise, Rusya ve Amerika'da yaşayan Ermenilerin devlet kurulumu kurulmaz geri döneceğini söylediler.

3 Haziran 1919'da İstanbul'a gelen ve "*Türkiye Mandaları Komisyonu Amerika Şubesi*" (*The Amerikan Section of The International Commission on Mandates in Turkey*) olarak tanımlanan "*King Crane Komisyonu*" bazı Türk yetkilileriyle yaptığı görüşmenin sonunda Amerika'nın Yakın Doğu'da hiçbir siyasi emeli olmadığını, ancak Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan'ın kurulmasının Türkiye açısından yararlı olacağını (!) açıklamışlardır¹⁹.

¹⁵ Shaw, J. STANFORD - Ezel KURAL, **History of The Ottoman Empire and Modern Turkey**, C. II, Cambridge 1977, s. 316.

¹⁶ **Zaman Gazetesi**, 6 Ocak 19189, s. 8.

¹⁷ Esat URAS, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul 1987, s. 657-658.

¹⁸ **BOA, DH-ŞFR**, Dosya: 101, Belge: 19-109.

¹⁹ Seçil AKGÜN, "Kurtuluş Savaşı Başlangıcında Türk Ermeni İlişkilerinde ABD'nin Rolü", **Tarih Boyunca Türkler'in Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu**, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, s. 336.

Uzun süren ve çok can ve mal kaybına sebep olan savaşın ardından, kamuoylarında oluşan tepkiyi ve sabırsızlığı da dikkate alarak, avantajı az, riski fazla alanlardan daha ziyade; avantajı fazla, riski az bir politika izlemeyi tercih eden İngiltere ve Fransa, faturasının ağır olacağını tahmin ettikleri Ermenileri himaye altına alma meselesini konferansta Amerika'nın üzerine yıkmak istediler. Nitekim 7 Mart 1919 tarihinde Amerika'nın Ermeni mandasını kabullenmesi konusunda Lloyd George ve Clemenceau tarafından gündeme getirilen teklife Amerikalılar da olumlu baktılar.

Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içinde Türk olmayan unsurlar, özellikle Ermeni, Kürt ve Rumlar, Wilson Prensipleri'nden ve İtilâf Devletleri'nin diğer gösterişli vaatlerinden yararlanarak, Mütarekeyi takip eden hemen ilk aylarda, 1918 sonu ile 1919 yılı başlarında Osmanlı Devleti'nden aşırı ölçüde toprak isteğinde bulunmaya başladılar. Bunu yaparken de, buldukları veya istedikleri bölgenin demografik, etnik, politik, ekonomik ve diğer bakımlardan haklı gerekçelere dayanıp dayanmadıklarını hiç dikkate almıyorlardı. Osmanlı Devleti, Ermenilerin ilk isyan hareketi içine girmeye başladığı daha ilk zamanlarda bile, "*Ermeni isyanının gerçek sebebinin Osmanlı Devleti'nin kötü idaresinden kaynaklanmadığını, Ermenilerin asıl amacının bağımsız bir Ermeni devleti kurma amacına yönelik olduğunu*" anlatmaya çalışıyordu²⁰.

Fakat Osmanlı Devleti'nin bu açıklamalarını, işlerine gelmediği için görmezden gelen Avrupalılar, buna karşılık Ermenilerin yürüttükleri geniş propaganda kampanyasına çanak tutmak suretiyle Ermenilerin seslerini tüm dünyaya duyurmalarına imkân sağlıyorlardı. Avrupa basını Ermenilere her türlü kolaylığı da gösteriyor ve sürekli Ermeni propagandası yapıyordu. Amerika'daki Ulusal Ermeni Birliği de, Ermeni emellerini Avrupa'da duyurmak için her türlü çabayı harcıyordu. Amerika'nın İstanbul'daki Yüksek Komiseri Amiral Bristol, Amerikan Dışişlerine çektiği telgrafta Ermeni kıyımı konusunda verilen bilgilerin politik amaçlarla büyütüldüğünü ve gerçeği yansıtmadığını" söylerken, Ermenistan mandası fikrine sıcak bakmamasına sebep olarak da, "*bunun Türkiye'yi yağma etmek isteyen İtilâf devletlerinin bir plânı olduğunu*" söylüyordu²¹.

Ermenilerin Büyük Ermenistan kurmaya yönelik istekleri öğrenilir öğrenilmez, doğu illerinden Osmanlı Hariciyesi'ne binlerce protesto yazısı geldi. Meselâ 1919 Şubat ayında Malatya'dan gönderilen 32 imzalı telyazısında, Ermenilerin Avrupa başkentlerini dolaşarak her türlü suçlama ve yalan dolana başvurdukları haberini aldıklarını bildirdiler. Kendi seslerinin de duyurulması için yardım istediler.

Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Diyarbakır milletvekili olan Feyzi Bey, hiç bir yerde Ermeni nüfusun yüzde 10'u geçmediğini söyledi²².

Ermenilerin yürüttüğü yoğun kampanyaya rağmen, İngiltere Başbakanı Lloyd George, Akdeniz'den Karadeniz'e kadar uzanan çizgide bir Ermeni krallığı kurmak isteyen Ermeni isteklerini "oldukça aşırı" buluyor ve gerçekleşmesini mümkün görmüyordu. Fakat buna rağmen, *-Ermenistan'ın*

²⁰ BOA, Yıldız Tasnifi, Yıldız Esas Evrakına Ek, Dosya No: 86/40, Belge: 3955.

²¹ Laurence EVANS, *Türkiye'nin Paylaşılması (1914-1918)*, Milliyet Yayınları, 1971, s. 260.

²² M. Tayyip GÖKBİLGİN, *Millî Mücadele Başlarken*, Ankara 1959, C. I, s. 29-30.

bir manda altına alınması- yönündeki öneriyi Amerika; İngiltere, Fransa ve İtalya devlet başkanlarından oluşan “Dörtler Konseyi” nin 14 Mayıs 1919 tarihli toplantısında gündeme getirdi.

Osmanlı Hükümeti Ermeni sorununa İtilâf Devletlerinin el atmasını önlemek için 1919 yılının Şubat ayında Ermenilere uzlaşma teklifinde bulundu. Teklif ettiği konular arasında, gerginliğin olduğu bölgelerde nüfus mübadelesi yapılabileceği ve özerklik vaadi de vardı. Fakat Ermeniler, Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşamayı istemedikleri gerekçesiyle bu teklifi kabul etmediler. Onlar büyük devletlerle birlikte entrika çevirerek daha büyük faydalar temin edeceklerine inanıyorlardı.

Tantanalı Wilson Prensiplerine rağmen İtilâf Devletleri Ermeni halkın sorunlarıyla ilgilenmediler. Onların diğer konularda olduğu gibi tek düşüncesi, Osmanlı Devleti’nin içişlerine karışabilmek için Ermeni meselesinin kullanılmasından ibaretti. Çünkü Sevr’de büyük tantanalara Ermeni meselesini önümüze süren İtilâf Devletleri, Lozan’da bu konuyu sadece Türk tarafına şantaj ve baskı unsuru olarak ağızlarına aldılar, buna karşılık Ermenilerin isteklerini bu toplantıda ciddiye bile almadılar.

Türklerin Ermenilere Karşı Tavrı

Makalenin başında birkaç örneğini verdiğimiz konu hakkında birkaç noktanın daha altını çizmekte yarar vardır.

Ermeniler Türk insanına aklın hayalin almadığı zulümleri reva görürlerken, Osmanlı Devleti Mütareke sonrasında evlerine yurtlarına dönen Osmanlı askerlerinin, geride kalan çoluk çocuğunu öldüren ve evlerini barklarını yakıp yıkan Ermenilere misilleme yapmaması için gereken tüm tedbirleri almıştır²³. O dönemde yaşanan olaylardan arşivlere yansıyanlar Ermenilerin iddia ettiklerinden çok farklıdır.

Osmanlı Devleti savaş boyunca çeteler halinde dağlara çıkıp Osmanlı’nın köy ve kasabalarını basıp binlerce insanı öldüren Ermeni ve Rum çetelerinin geride kalan kız, kadın ve çocuğunu işte böylesine koruyup-kollayıp her türlü ihtiyacını karşılamış, savaştan sonra bunları sağ salim sahiplerine teslim etmiştir. İlginçtir, Müslüman ailelerin nezdinde korunmaya alınan Ermeni ve Rum çocukları savaşın ardından kendi ailelerine teslim edildiklerinde, bunların çoğu kendi evlerinden kaçtılar ve tekrar Müslüman ailelerin yanına geri döndüler. Bu konuyla ilgili de birçok belge mevcuttur²⁴.

Osmanlı Devleti, tehcir sırasında Ermenilerin geride bıraktıkları mal ve emlaki alelacele ve değerinden ucuza satmak zorunda kalmış olabilecekleri düşüncesinden hareketle, bu konuda mağdur olmamaları için de bir kanun çıkardı²⁵.

“Memleketlerine geri dönecek Ermeni ve Rumlardan muhtaç olanlarına yardım edildi,²⁶ Ermenilerin kötü muameleye uğramalarına meydan verilmedi,²⁷ tehcir edilen Rum ve Ermenilerin eski meskenleri kendilerine ait emlak ve akarat tahliye edildi,²⁸ kendilerine verildi²⁹.

²³ BOA, DH-ŞFR, Dosya: 95, Belge: 158; BOA, DH-ŞFR, Dosya: 95, Belge: 163.

²⁴ BOA, DH-ŞFR, Dosya: 94, Belge: 233; BOA, DH-ŞFR, Dosya: 95, Belge: 157.

²⁵ BOA, DH-ŞFR, Dosya: 100, Belge: 81.

Hükümet Ermeni ve Rumların daha rahat etmeleri ve sıkıntı çekmemeleri için ek tahsisat çıkartırken,³⁰ aynı günlerde Rumlar Samsun tarafına giden ve emanet eşyaların taşındığı “*Emanet Postası*”na taarruzda bulunarak ne var ne yoksa her şeyi gasp etmişlerdi³¹. Bu arada harp dolayısıyla parçalanmış aile durumuna düşen Ermeni ve Rumların birbirine kavuşturulması konusunda da valiliklere emir gönderildi³².

Ermeni ve Rumlar Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde Müslümanlara ait evleri basıp soyarlarken,³³ aynı günlerde Osmanlı Hükümeti Ermenilerin işe giderleri için Merkez'den Anadolu'ya havale gönderilmesini kararlaştırdı³⁴. Ayrıca “köylerde bulunan ve kendisini geçindiremeyecek kadar aciz olan Ermenilere sahip çıkıldı³⁵ Hatta parası olmayan Ermenilere harcırah verildi³⁶.

Ermenilerin işe giderleri için Merkez'den para gönderildiği günlerde, devletin normal carî giderleri için para talep eden Anadolu'daki resmî kurumlara, “Bütçede bulunan paranın devletin maddî sıkıntısı sebebiyle ancak önemli hususlara sarf edilmesi ve buna göre tahsisat miktarının tayin edilmesi” isteniyordu³⁷.

Osmanlı Devleti hatta o kadar hassas davrandı ki, harp boyunca evinden yurdundan ayrı kalan Ermeni ve Rumları büyük bir güvenlik içinde yerlerine yurtlarına yerleştirdikten sonra, onlardan ayrıca “mallarımın hepsini aynen teslim aldım” şeklinde imza da alınmasını istedi³⁸. Yani bütün Ermeni ve Rumlar her şeylerine tekrar eksiksiz bir şekilde sahip oldular.

Osmanlı Devleti'nin yaptığı tüm bu insanca yaklaşımlara rağmen Ermeniler, Türkler Mütareke'nin imzalanması ve Güneydoğu Anadolu topraklarının Fransızlar a bırakılmasından sonra bile, bu topraklarda 20 binden fazla Ermeni'nin Türkler tarafından öldürüldüğü iddiasından vazgeçemediler. İtilâf devletleri de bu söylentilerin doğru olup olmadığını araştırma ihtiyacı hissetmediler. Çünkü bu durum, onların Osmanlı Devleti'nin içişlerine daha fazla karışmaları için iyi bir fırsat oluşturuyordu.

²⁶ BOA, DH-ŞFR, Dosya: 94, Belge: 80.

²⁷ BOA, DH-ŞFR, Dosya: 100, Belge: 5.

²⁸ BOA, DH-ŞFR, Dosya: 93, Belge: 108.

²⁹ BOA, DH-ŞFR, Dosya: 100, Belge: 50.

³⁰ BOA, DH-ŞFR, Dosya: 94, Belge: 138.

³¹ BOA, DH-ŞFR, Dosya: 94, Belge: 188.

³² BOA, DH-ŞFR, Dosya: 95, Belge: 87.

³³ BOA, DH-ŞFR, Dosya: 95, Belge: 103.

³⁴ BOA, DH-ŞFR, Dosya: 95, Belge: 124; ayrıca benzer belgeler için bkz. 95/123; 95/125; 95/136.

³⁵ BOA, DH-ŞFR, Dosya: 95, Belge: 130.

³⁶ BOA, DH-ŞFR, Dosya: 95, Belge: 137.

³⁷ BOA, DH-ŞFR, Dosya: 95, Belge: 90; ayrıca benzer belgeler için bkz. 95/91; 95/92.

³⁸ BOA, DH-ŞFR, Dosya: 95, Belge: 178.

SONUÇ

Ermenilerin ve onlara destek çıkan çevrelerin sözde soykırım iddialarının tarihi gerçeklikle ilgisi yoktur. Ermeniler daha işin başında tebaası oldukları Osmanlı Devleti'ne hangi gerekçelerle kışkırtılmışlarsa, bu konu farklı açılardan siyasi malzeme olmaya günümüzde de devam etmektedir.

Son günlerde popüler tartışma konusu olan, o dönemde yaşananlarla ilgili Ermenilerden özür dilenmesi gerektiği meselesinin tarihi dayanakları yoktur. Eğer dilenmesi gereken bir özür varsa, hem Ermenilerin, hem işledikleri vahşette onlarla birlik olan çevrelerin, hem de asılsız bir iddiayı siyasi nedenlerle onlarca yıl gündemde tutan ve dünya kamuoyunu yanıltmaya çalışan çevrelerin Türk Milleti'nden özür dilemesi gerekmektedir.

İşin doğrusu da budur.

KAYNAKÇA

- AKGÜN, Seçil, “Kurtuluş Savaşı Başlangıcında Türk Ermeni İlişkilerinde ABD’nin Rolü”, **Tarih Boyunca Türkler’in Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu**, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, s. 336.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri** (BOA), DH-ŞFR, Dosya: 100, Belge: 81; BOA, DH-ŞFR, Dosya: 93, Belge: 108.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri** (BOA), DH-ŞFR, Dosya: 95, Belge: 178.
- BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları**, Defter Nr. 198, Karar sıra No: 163, Karar Tarihi: 15 Recep 1333 – 17 Mayıs 1331.
- BOA**, Yıldız Tasnifi, Yıldız Esas Evrakına Ek, Dosya No: 86/40, Belge: 3955.
- BOLAYIR, Enver, **Talât Paşa’nın Hatıraları**, İstanbul 1946.
- Cemiyet-i Akvam ve Türkiye’de Ermeni ve Rumlar**, İstanbul 1337.
- Ermeni Komitelerinin Amâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi**, İstanbul 1332.
- EVANS, Laurence, **Türkiye’nin Paylaşılması (1914-1918)**, Milliyet Yayınları, 1971.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyip, **Millî Mücadele Başlarken**, Ankara 1959, C. I.
- GÖYÜNÇ, Nejat, **Osmanlı İdaresi’nde Ermeniler**, İstanbul 1983.
- GÜRÜN, Kâmuran, **Ermeni Dosyası**, 2. Baskı, Ankara 1983.
- HOPKIRK, Peter, **İstanbul’un Doğusunda Bitmeyen Savaş**, s. 137.
- “Said Halim Paşa’nın İsticvabı”, **Harp Kabinelerinin İsticvabı**, İstanbul 1933.
- STANFORD – KURAL, Shaw, J. - Ezel, **History of The Ottoman Empire and Modern Turkey**, C. II, Cambridge 1977.
- STANFORD, Shaw, J., “Ottoman Population Movements During The Last Years of The Empire 1885-1914: Some Preliminary Remarks”, **Osmanlı Araştırmaları**, Sayı: I, İstanbul 1980, s. 197-205.
- Takvim-i Vekâyi 19 Mayıs 1331**, Sayı: 2189.
- Talat Paşa’nın Hatıraları**, İstanbul 1946, s. 64; Cemal PAŞA, **Hatıralar**, İstanbul 1959.
- URAS, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul 1987.
- Zaman Gazetesi**, 6 Ocak 1989, s. 8.